

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ ^{*)}

IX

Վ ա ն ի ա դ ա ր ք

Վան քաղաքը.—տեղը. սահմանները. տարածութիւնը. գէրքը. ջրերը. ոռոգումը. հողի կազմութիւնը. կլիման. ձմեռուայ տեսողութիւնը. ձիւնը. միւս եղանակների տեսողութիւնը. եղանակների նկարագրութիւն. ձմեռ. զարուն. ամառ. աշուն.

Վանի նահանգի մասին մեր ընդհանուր համառօտ տեսութիւնը վերջացնելուց յետոյ այժմ դառնանք մեր բուն նիւթին:

Վան քաղաքը նահանգի կրծքումն է տեղաւորուել, որի սահմաններն են արեւելքից՝ Վարազայ և Շուշանից լեռները, հիւսիսից Ակոնայ-քար կոչուած լեռկ քարաժայռը, արեւմուտքից Վանի լճակը, իսկ հարաւից այն լեռնաբլուրները, որոնք բաժանում են քաղաքը Հայոց-Ձորի գիւղախմբից: Բացի այս բնական սահմաններից քաղաքին սահմանակից են հետեւեալ գիւղերը, որ Վանի արուարձաններն են համարւում և բացի արեւմուտքից՝ մնացած երեք կողմերից շրջապատում են Վան քաղաքը, Աւանց, Լէզկ, Շահբաղի, Լամըզկերտ, Ձորովանց, Սղկա, Շուշանց, Կուռուպաշ, Զէվիկ, Կենդանանց, Ծվստան, Արտամետ, իսկ քաղաքի շուրջը գտնուող վանքերն են՝ Վարազայ վանքը՝ համանուն և Շուշանից լեռների հովտում, Կարմրուտրայ վանքը՝ Շուշանից լեռան արեւմտեան լանջի վրայ, ս. Գրիգոր՝ միկնոյն լեռների ձորամիջի հիւսիսային ծայրում, Կանկու վանքը՝ ս. Պաշի հողաբլուրների արեւմտեան փէշի վրայ, ս. Պաշի վանքը՝ հարաւային հողաբլուրների Կուսանաց-սար կոչուած լեռնազագաթի հիւսիսային լանջի վրայ:

Այս սահմաններում գետեղուած քաղաքը բռնում է բաւական ընդարձակ տարածութիւն, երկայնութիւնը ձգուած է

^{*)} ՏՅՈ ՎՄՈՐԾՆ, № 4.

արևելքից-արևմուտք, որ հաւասար է մօտաւորապէս 8 վերստի, իսկ լայնութիւնը մօտ 6 վերստի:

Քաղաքը փռուած է հայեւու պէս հարթ և գրեթէ հորիզոնական մակերևոյթի վրայ. ասում ենք գրեթէ հորիզոնական, որովհետև արևելքից դէպի արևմուտք քաղաքի դիրքը հետզհետէ ցածրանում է, երեք կողմից շրջապատող լեռներն ու լեռնաբլուրները տալիս են քաղաքին հովտի կերպարանք: Եթէ կայ քաղաքում ընդհանուր հարթութիւն խանգարող որևէ բարձրութիւն, դա քաղաքի բերդն է, որ մի բնական ժայռ է:

Վան քաղաքն իր շուրջ, և մասամբ էլ բաւական հեռու ընկած լեռների շնորհիւ ունի բաւական առատ ջուր: Գլխաւոր ջրամբարներն են համարւում Վարազայ և Շուշանից լեռները, որոնք միմեանց զուգահեռական և գրեթէ կից՝ բռնում են քաղաքի ամբողջ արևելեան սահմանագիծը: Քաղաքի հարաւում Հայոց-Ձորի մէջ գտնուող Սարգուլաղ կոչուած լեռնաբլուրն էլ իբրջ ջրամբար է համարւում Վանի համար:

Վարազայ և Շուշանից լեռների հիւսիսային փէշերից բղխող աղբիւրներից կազմւում է մի գետակ, որ անցնելով Վանի Յան-կոյաներ կոչուած թաղի միջից՝ իր վրայ է առնում այդ թաղի անունը—Անգիւսներայ գետ—և քաղաքի հիւսիսային ափերը ոռոգելով, դէպ արևմուտք հոսելով՝ թափւում է Վանի լճակը: Նոյն լեռների հարաւային փէշերից բղխող աղբիւրներից կազմւում է մի ուրիշ գետակ Կուռուպաշայ գետ անունով, որ նոյնպէս դէպ արևմուտք հոսելով՝ թափւում է միևնոյն լճակը. իսկ Սարգուլաղ լեռնաբլրից իր սկիզբն առնում է Շամիրամայ առուն, որ Հայոց-Ձորը ոռոգելուց յետոյ մտնում է քաղաքի Շամիրամայ թաղ կոչուած մասը և այնտեղի այգիները ոռոգելուց յետոյ դէպի լճակն է դիմում: Բացի այս երեք գլխաւոր գետակներից՝ Վան քաղաքն ունի ջրի ուրիշ առուներ, որոնք բղխում են քաղաքի արևելքում գտնուած փոքրիկ լճակների կամ գետերի մէջ արհեստական կերպով ամբարուած ջրերից: Բացի այս գետակներից և առուներից՝ քաղաքն ունի բազմաթիւ մեծ և փոքր քահրէզներ—աղբիւրներ, որոնք գոյանում են նոյնպէս Շուշանից լեռան ստորոտի խաւերից և արհեստական ջրանցքներով բերուած են քաղաքի այս ու այն մասերը: Վերոյիշեալ թէ գետակները և թէ աղբիւրները հոսում են արևելքից դէպ արևմուտք, որովհետև՝ ինչպէս վերը յիշեցինք՝ քաղաքի դիրքը արևելքից դէպի արևմուտք ցածրանում է:

Երեք լճակներից գոյացած առուները, երեք գետակներն ու 20-ից աւելի առատահոս աղբիւրներ ծառայում են Վան քաղաքին, 1904.

քը ոռոգելու համար. այս ջրերի շատ աննշան մասն է ունենում պարապ տեղն, առանց որևէ տեղ ոռոգելու, իսկ ընդհանուր կերպով ջրի թէ բնական և թէ արհեստական ճանապարհները յարմարութիւն ունին քաղաքի զանազան մասերը ոռոգելու:

Քաղաքի հողը թէև զանազանակերպ է, բայց ընդհանուր առմամբ գորշ գոյն ունի. կան ընդարձակ տարածութեամբ տեղեր, որ եթէ մակերևոյթը մէկ ոտնաչափ փոքրնք, կը հանդիպենք կարմրագոյն կարծր հողի, իսկ այդ խաւն էլ փոխելուց յետոյ կը հանդիպենք խճերի կամ աւազի, շատ տեղեր սեւահողը խառնուած է աւազի հետ, իսկ կարմրահողը քիչ տեղ չի բոնում քաղաքի այս ու այն մասերում:

Վան քաղաքի կլիման համեմատելով նահանգի հիւսիսային և արևելեան շատ մասերի հետ՝ կը տեսնենք, որ բաւական մեղմ է, բայց և այնպէս արևելքում և հարաւում ձգուող երկար և բարձր լեռնաշղթաների պատճառով ցրտութեան չափը քաղաքում շատ անգամ խիստ բարձր աստիճանի է հասնում: Ամենախիստ ցրտերի ժամանակ պատահել է, որ գիշերը բացօդեայ տեղ դրուած ջրով լիքը, բերանը գոց, $\frac{1}{3}$ վերջոյակչափ հաստութիւն ունեցող պղնձէ սափորներ ճաքել են: Հակառակ այս աստիճան խստութեան երբեմն էլ այնպիսի ձմեռներ են պատահում այստեղ, որ յունուար ամսին անգամ ջուրը չի սառչում: Այսօրինակ մեղմ ձմեռ ունեցաւ քաղաքը 1902 թ., իսկ ներկայ 1903 թիւը ընդհակառակն խիստ ցուրտ. դեկտեմբեր և յունուար ամիսներում շաքաթներով շարունակ ցերեկներն Րէոմիւրի ջերմաչափը ցոյց էր տալիս ցրտի չափը—23°: Սակայն այս տեսակ խիստ ձմեռներ որքան որ պատահում են Վանում, բայց և այնպէս դրանք սովորական չեն կարող համարուել: Քաղաքի համար ձմեռուան ձրտի սովորական չափը նոյն ջերմաչափի վրայ հասնում է 12°—20°-ի:

Ձմեռուայ տևողութիւնն էլ փոփոխական է քաղաքում. երբեմն պատահում է, որ 3 կամ 4 ամսից աւելի չի տևում, իսկ շատ անգամ էլ տևում 5—6 ամիս աւելի: Սովորաբար հոկտեմբերի վերջերին սկսում է ցուրտը և վերջանում է մարտի կէսերին, թէև շատ անգամ էլ աւելի շուտ է սկսում և ուշ վերջանում: Կարելի է ասել, թէ ճիշտ է այն ասացուածքը, որ ծերերի բերնում կրկնուած է. «Քանի չեն անցել ր տառ ունեցող ամիսները, ձմեռը չի հեռանայ Վանից: Ութ ամիս՝ սկըսած սեպտեմբերից մինչև ապրիլ՝ ր տառ ունեն: Որ սեպտեմբերին Վանի լեռների (Վարազայ) վրայ ձիւնը նստում

է, դա հազուադէպ ղէպք է, նոյնպէս էլ ապրիլ ամսին Անգաճները բարեկամներին մէկը պատմեց, թէ մի անգամ ապրիլի 24-ն ս. Գէորգի տօնի օրը խաղողի վազերի վրայ արշալոյսի ժամանակ ջրի կաթիլները սառել էին և «լիւլա-լիւլա կախուեր էին»: Ներկայ տարուայ ապրիլի նոյն օրը քաղաքում անձրևած ժամանակ Վարազայ լեռը ծածկուեց ձիւնի նօսը շերտով, իսկ սրանից մօտ 27 տարի առաջ 1876 թուի յուլիսի 22-ին ձիւնը ծածկեց նոյն և շրջակայ լեռները: Եթէ չհաշուենք այս բացառիկ դէպքերը և արտակարգ երևոյթները, այլ ընհանուր սովորական չափը վերցնենք, կը տեսնենք, որ սովորական տևողութիւնը $4\frac{1}{3}$ —5 ամիս է լինում, այսինքն նոյեմբերի սկզբից կամ կէսից մինչև մարտի վերջերը:

Քաղաքում շրջակաների—նահանգի միւս մասերի չափ ձիւն չի տեղում, շաբաթը 1 կամ 2 և երբեմն էլ ամիս 2—3 անգամ է ձիւն տեղում. եթէ ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում տեղացող ձիւնի շերտերն առանց հալուելու իրար վրայ բարդուեն, միջին հաշուով 1—1 $\frac{1}{2}$ արշինաչափ բարձրութիւն կարող են կազմել սովորական ձմեռներում. բայց շատ քիչ անգամ է պատահում որ ձիւնի շերտերն առանց հալուելու միմիանց վրայ բարդուած մնան, որովհետեւ օդի փոփոխութիւնը մէկ կողմից հալեցնում է:

Ձմեռը որքան խիստ է լինում Վանում, գուցէ նոյնքան էլ ամառը շոգ լինէր, եթէ չլինէր քաղաքի արևմտեան սահմանագիծ կազմող Վանի լճակը, որ իր պարբերական մեղմ ու զով զեփիւտը դէպ արեւելք փչելով՝ մեղմացնում է տաքութեան չափը: Ամենատաք ամիսներում—յուլիսի և օգոստոսի ընթացքում ջերմութեան չափը հասնում է 15—25°-ի Րէոմիւրի ջերմաչափի վրայ:

Ընդհանրապէս ամառը տևում է 3 ամիս—յունիս, յուլիս, օգոստոս, երբեմն անցնում է սեպտեմբերի մէջն էլ:

Գարունն, ինչպէս նաև աշունն, անցնում են քաղաքում բաւական մեղմ, բայց չափազանց կարճատև. իսկապէս մայիսն է միայն Վանի գարնանային ամիսը. երբեմն ապրիլը կիսով չափ միանում է նրա հետ, իսկ աշնանային եղանակն աւելի կարճ է. շատ անգամ ամրան շոգին յանկարծ յաջորդում է ձմեռը. եթէ չհաշուենք այդօրինակ բացառիկ դէպքեր, պիտի ընդունենք, որ սեպտեմբերի վերջը և հոկտեմբերի առաջին կէսերն են կազմում բոլոր աշնանային եղանակը Վան քաղաքում. երբեմն, և նոյնիսկ յաճախ է պատահում, որ Վանի աշնանային եղանակին հասունացող պտուղները—խաղող, սեխաստաններ, բանջարանոցներ և ուրիշ ծառաստանի պտուղներ—յանկարծ ձմեռուայ

ցրտին ենթարկուելով՝ սառչում և ոչնչանում են: Նոյնը կարող ենք ասել և գարնան մասին. պատահում է, որ սկսում է գարունը մարտի վերջերին, ապրիլի սկզբներից մինչև կեսը. մինչ ծառերի կոկոնները բացուելու վրայ են, յանկարծ ձմեռը հտ է դառնում և մէկ օրուայ ընթացքում ոչնչացնում քաղաքի ամբողջ ծառերը. այսպէս պատահեց՝ օրինակ՝ անցած 1902 թուի ապրիլի 12-ին—մեծ պահքի աւագ ուրբաթ օրը. երեկոյեան դէմ յանկարծ սկսեց ձիւնի բուքը, կէս ժամ տևեց, ծածկեց գետինն սպիտակ շերտով, դրան յաջորդեց գիշերային պարզ օդը, որ իր խիստ ցրտութեամբ ոչնչացրեց ծառերի ծաղիկները և զրկեց քաղաքը պտուղներից: Ներկայ 1903 թուին էլ գարունն այնքան ուշ սկսուեց, որ մայիսի սկզբներին ծառերը նոր սկսեցին ծաղկել, այն ինչ՝ սովորական է ապրիլի սկզբներին տեսնել Վանում ծաղկազարդ ծառեր:

Քաղաքի չորս եղանակների առաջացրած ցրտութեան և տաքութեան, ինչպէս նաև իւրաքանչիւր եղանակի տևողութեան մասին այսքան խօսելուց յետոյ՝ մի քանի անպաճոյճ և պարզ խօսքերով նկարագրենք Վանի եղանակների ընծայած տեսարանները:

Ձմեռուանից սկսենք:

Ձմեռուայ մէջ ենք. դեկտեմբեր ամսում ենք գտնւում. այս ամիսն է Վանի ձմեռային բուն ամիսը:

Վանի կապուտակ երկինքը սգաւորուել, սեւաւորուել է, թուի ամպերի անթափանցիկ քուլաներով քողաւորուել է. ամեն բոպէ կարծես թէ երկինքը պատրաստ է լալու, արտասուելու և այդ թանձր քողի միջից սառած արտասուքի շիթերը ցած թափելու: Արևն անգամ թւում է թէ սոսկում է զգում երկնքի այդ մռայլ կերպարանքից, Ս. Գրիգորի լեռան գագաթից փախել մտել է ս. Պաշի սարի ետևը, պաղել, փէտացել է. վախվճելով, երբեմն ամպերի ճեղքերից իր երեսը գաղտագողի բոպէապէս ցոյց է տալիս և թաքնւում է, շատ անգամ շաքաթներով կարօտ ենք մնում նրա տեսքին: Երկինքը արևի շողերի փոխարէն անընդհատ թափում է Վանի վրայ ձիւնի առատ բաթիլներ, սպիտակ սաւանով ծածկում նրա սարերն ու ձորերը, դաշտերն ու հովիտները, փողոցներն ու այգիները, բակ ու տանիք, դուռ ու երգիք. փողոցներում միմեանց վրայ բարդուում, կուտուում են կտուրներից հաւաքուած ձիւնի լեռնանման երկարածիք շեղջեր, որոնց կատարները երբեմն-երբեմն և տեղ-տեղ միայրակ անների կտուրների գագաթներին են հաւասարուում և նեղ փողոցներում անցուդարձը խանգարում: Ծանապարհների վրայ թւաշափ սառցակեղև է կազմուել, ոտքը կոխե-

լիս գետինը ճրճոտւմ, տրաքում է և շատ անգամ անցորդների ոտքը սկրթացնելով՝ իրան երկրպագել է տալիս: Կտուրների փայտէ շոտորդաններէց ձիւնի հալուած կաթիլները ցած հոսելիս սաստիկ ցրտի ենթարկուելով՝ սառել և լիւլա-լիւլա կախուել են. գարնան ժամանակ փողոցներում ախքան անուշ կլկլոցով խոխոջացող առուակները ծածկուել են ձիւնի և սառոյցի թանձր կեղևի տակ, միայն տեղ-տեղ լսուած է գետնի տակից խուլ դղրոց, կարծես թէ ջուր և սառոյց կուտւած են միմեանց հետ, առուակները իրանց ծանր բեռան տակ տքտքում են՝ ինչպէս համալը դժուարատար հակի տակ: Երկընակամարի տակ ոչ մի թռչուն չի երևում, ոչ մի թռչնի երգ չի լսուած, միայն տգեղ ագռաւն ու անհրապոյր կաշաղակը երբեմն-երբեմն ծառից-ծառ թռչելով և իրանց այլանդակ կըռկոցով լրացնում են ձմեռուայ դառնութիւնը. խեղճ ծտերը փախել մտել են կտուրների և պատերի ճիւղերը, արևի երեսը տեսնելիս դուրս են գալիս և արեգդէմ տեղերն են հաւաքւում: Նրանք էլ թախծոտ համբերութեամբ գարնան են սպասում: Փողոցներում կենդանութիւնը դադարել, երթևեկութիւնը դանդաղել է: Կործի տէրերը առաւօտ և երեկոյ ականջ ու երես, քիթ ու բերան, վիզ ու շլինք փաթթոցներով ծածկած, ձեռները ձեռնոցներում կամ գրպաններում կծկած՝ շտապում, վազում են իրանց տեղերը. դպրոցականներն էլ տնիցն դպրոց և դպրոցից տուն շատ շտապ քայլերով են գնում: Չաւաճճի և անհանգիստ երեխաները թէև չեն կարող տանը նստել հանդարտ և յաճախ դուրս գալով, սկսում են ձնազնտի և ձնաբերդի խաղալ, բայց այդ խաղը երկար տևողութիւն չի ունենում, մանուկների ձեռները մըմռում են, դէմքերը գունատւում, կապտում են, աչքերից արցունքի տաք կաթիլները գլորւում են, և նրանք վազում են ներս, թոնրի շուրջը հաւաքւում տաքանալու համար:

Օերունի պապիկը և պառաւ մամիկը, որոնք ամառուայ ընթացքում ախքան հաճոյքով իրանց ժամերն անց էին կացնում այգիների և փողոցների ծառերի շուաքում, այժմ շատ քիչ անգամ են համարձակւում ոտքը տան շեմքից դուրս դնել, այն էլ երեկոներ եկեղեցի գնալու համար, այլ ամբողջ օրը պառկւում են թոնրի մօտ, կուշտ-կուշտ քնում են, յորանջում և Աստծուն փառք տալիս, երբեմն և յաճախ իրանց թոնրիկների հետ խօսում, զուարճաւանում և երբեմն իրանց մանկութիւնը և երիտասարդութիւնը յիշելով՝ ախուլախ են քաշում:

Ձմեռուայ խստութիւնը տհաճութիւն է պատճառում նաև Վանի նազելի փխիկին, որ վանեցի գեղեցիկ և պճնազարդ հարսներից աւելի նազանքով տան մէջ այս ու այն քունջ ու պու-

ճախ մի քանի անգամ շօրօր-մօրօր ճեմելուց յետոյ գնում է թոնրի կամ թանձր մինդարների վրայ պառկում և անուշ-անուշ մրափում:

Եկեղեցիներում, սրճարաններում, դինեսներում, առաւօտներ և երեկոներ մեծ ոգևորութիւն է տիրում: Ձմեռ հայ եկեղեցու դռների սեղոնն է, ժողովուրդը եկեղեցին է դիմում հոգեպէս տաքանալու, ոգևորուելու, իսկ սրճարանն՝ ֆիզիպէս կենդանանալու համար: Միայն բազմաթիւ մուրացկաններն են, որ ոչ եկեղեցում կարող են տաքանալ, ոչ էլ ուրիշ տեղ, այլ տոպրակ ուսերից կախած, ամբողջ ձմեռուայ ընթացքում, այդ ցուրտ ու սրուլին մերկ ու չլուտ դողդղալով թափառում են դռնից-դուռ՝ «կտոր մը խաց» ճարելու համար: Սրանց համար ձմեռը մահուան չափ ահեկի է:

*
* *

Բնութիւն սիրողի համար Վանի գարունը զմայլելի է. մայիսն է Վանի միակ դարնանային ամիսը, մենք էլ մայիսումն ենք. գարնան սքանչելիքները միանգամից դիտելու համար շուռ գանք Վանի Այգեստանի մէջ և շուրջ:

Արշալոյսը նոր պիտի բացուի, ժամկոչները իրանց կոչնակները տկտկացնելով շրջում են փողոցներում, ծեծում են «հայ քրիստոնեաների» դռները և հաւատացեալներին հրաւիրում են եկեղեցին: Գունը թոթուի աչերիցդ, բաւական է որքան քնեցիր, վեր կաց, բաց սենեկիդ պատուհանի փեղկերը. ձգիր վերաբլուզ ուսիդ վրայ և նստիր լուսամուտի մէջ, գլուխդ պատուհանից հան դուրս, առջևդ ձգուող պարտիզին վրայ նայիր. ծաղկաբոյր անուշհոտութեամբ տոգորուած թարմ, ամուշ և զով օդը մեղմիկ գեփիւռով օրօրեւելով, պատուհանից ներս սփռելով շոյում է քնաթաթախ դէմքդ: Հայեացքդ դէպի վեր ձգիր, երկինքը ջինջ, կապոյտ, թափանցիկ է, անհամար թռչուններ ու թռչնիկներ—ծիծեռնիկ ու սարեակ, բազէն և ուրուր ճախրում են երկնակամարի վրայ, ճախրելիս նրանք երգում, ճլվլում, ճվճվում, ճկճկում, գեղգեղում և դայլայլում են, վայրկենապէս պատուհանիդ առջևից սրանալով, սլանալով անցնում և բարձրանում են եթերի մէջ. խոնարհեցրու աչքդ երկնքից դէպի ցած ծառերի վրայ, բազմազան ծառեր քողաւորուած են մոյգ-կանաչ թաւշանման թփերով, տերեւներով և սաղարթներով, պտուղները դեռ նոր են, կոճկել և թագնուել տերեւների մէջ, ահա այդ ծառերի ոստերի մէջ հաւաքուել են բլրուլն ու դեղնափորիկ, լծէլծէն ու ճնճղկիկ և նուագում են:

աններդաշնակ ներդաշնակութեամբ յօրինուած տիեզերական այդ համերգին ահանջ դիր, որքան անուշ, որքան դիւթիչ և հրապուրիչ է այդ բազմաձայն այգերգն, ալէլուէն և մեղեդին. բաժանուել այդ նուագահանդէսից անախորժ և դժուար է, ահանջդ թող նրանց, իսկ աչքդ իջեցրու ցած, գետնի վրայ նայիր, սակայն գետին չի երևում, այլ իր մայրական գրկում փրուտած զմրուխտ, յակիրթ և ադամանդ խոտերն ու ծաղիկները ամբողջապէս ծածկել են նրա դէմքն ու կուրծքը, միայն տեղտեղ մարդկային ձեռքը պատառոտել, ճեղքել ու կտրատել է նրա կուրծքը, արմատախիլ է արել մայր բնութեան հարազատ գրկից ծնուած և նրա մատակարարած առատ սնունդով սնուած վայրենի խոտեր ու ծաղիկներ և նրանց փոխարէն տեղ է տուել խորթ զաւակներ—լնտանի բոյսերին. նայիր այդ երփրներանգ դալարների վրայ ցանուած մարգարտայիտ, ահանալիտ, արտօսը ցօղերին, որոնք այնքան ճարտարօրէն և ներդաշնակաբար շարուած են թերթիկների վրայ, որոնց կիանքը սակայն որքան գեղեցիկ, նոյնքան կարճ է:

Թողնենք այդու տեսարանը, ցած իջնենք սենեկից, բանաճը դուռը, ելնենք փողոցը. դռների առաջ ջրջնուկ աւելուկ է, հարս ու աղջիկները առաւօտ շատ կանուխ, ժամկոչի ժամանակ ջրով ցօղել ու մաքրել են իրանց բնակարանի դրան առջև ձգուած տարածութիւնը. փողոցում առաջին քայլափոխիդ ականջիդ զարկում է դրան առջևից հոսող կարկաչահոս առուակի խոխովիւնը. նստիր այս առուակի շուրջ տնկուած երկտակ ծառուղու մէջ, կարճլիկ ու ճճան ուռենիների տակ, դիր գլուխդ «չուկի» պղպջացող փրփուրների մէջ. ահա լսում է փողոցի ծայրից նախրապանի խռպոտ յայտարար ձայնը—«կովեր հանէք»: Տանտիկիկները արգէն վաղուց կը թել են կովերը և նախրապանի յայտարարութեամբ փողոցի դռնից դուրս են հանում նրանց. ահա փողոցը սկսում է դողալ կովերի բառաչիւնով, դանդաղ և յամր քայլով նախիրն սկսում է առաջանալ իր ետևից թողնելով ամպանման թանձր փոշի, որի մէջ հագիւ թէ տեսնուում են դէս ու դէն վազվող 8—10 տարեկան պզտիկ, նիհարիկ, դժգոյն ու պատառոտուն մանուկներ ու աղջիկներ. ոմանց կոնակի վրայ տեսնուում են ծառի ճիւղերից հիւտուած ձագարած և կողովներ. իսկ ոմանց գլխի վրայ դարձեալ միւսնոյն ճիւղերից պատրաստուած պնակաձև սալաներ կամ բիւնիկներ. թշուառութեան զոհեր են դրանք, որոնցով լեցուն է Վան, որոնք այդքան վաղ բախտի իրանց շնորհած դառն բաժակը մինչև մրուրը քամել են, որոնք գարուն հասակից այս գարնան մէջ կամենում են զօրավիգ լինել իրանց:

Թշուառ ծնողներին, ամէն օր այդ ժամանակ նախրի հետ դուրս են գալիս տներից և նախրի ետևից ընկնելով՝ հաւաքում են իրանց ձմեռուայ վառելիքի մէկ կարևոր մասը (ցան ու փթիր)։ Որքան ուրախ են այդ մանուկները, երբ 1—2 ժամ յետոյ տուն են դառնում կորաքամակ, կծկուած ու աքտալով։ մի զգուիր դրանց կեղտոտ հագուստներից, սրբիւր նրանց ճակատի քրտինքը և քայլերդ ուղղիր դէպի դաշտը։

Արևն արդէն վաղուց դուրս է պրծել Վարադայ սարի սղոցաբերան կառարներից և իր պողովի ճառագայթները ցանել է Վանի հովտի վրայ։ Այգեստանի շուրջ փռուած դաշտերն երևում են միապաղաղ և կանաչագարդ։ այդ կանաչ սփռուողի վրայ, դէս ու դէն արևի շողերի տակ փայլիլում, պըսպղում են ջրերի օձապտոյտ առունները, նախիրը այս դիմացի բլրալանջի վրայ սևին է տալիս։ Այստեղ պղտլիկ հօտաղը իրանից աւելի պզտիկ ուլերի և գառների հետ թաւալել է կանաչների մէջ, ինքնիրեն երգում, դնդնում է և երբեմն էլ իր հօտի չարածճի ուլերի վրայ բղաւում է, նրանց հրահանգներ է տալիս։ Այստեղ երկրագործ մշակը իր արտն է հերկում՝ առաւօտեան անուշ «եօլ եօլ»-ով քաջալերելով իր եղներն ու գոմէշները, միքիչ հեռու մի խումբ «սարակներ» բահերով փորում են արտը, սեխաստուն են պատրաստում նրանք, և աշխատում են, և՛ երգում են, և՛ զուարճաբանում են, իսկ այս մօտակայ բանջարանոցի մէջ մի խումբ տնէցի, սպարկերտոցի և շատախցի կանայք քաղհան են հանում, աւելորդ խոտերն արմատախիլ են անում, իսկ բանջարանոցի կշտի առուակից ջուրը վազում է ոռոգելու այն ցորենի արտը, ուր մշակը ջրուտ ոտներով ակօսներ է բանում, թումբեր է շինում, արտի մէջ կանգնող թղաչափ հասակ ունեցող հացահատիկներին հաւասար չափով ջուր մատակարարելու համար։

Այսօրինակ տեսարաններ դեռ շատ կան դաշտում դիտելու համար. բայց գուցէ յոգնես պտտելով, ուրեմն բարձրանա՛նք մի այնպիսի տեղ, որտեղից կարելի լինի Վանի ընդհանուր տեսարանը միանգամից դիտել. բարձրացիր Այգեստանի հիւսիսում ցցուած Զըմ-զըմ Մաղարայի գլուխը. ամբողջ Վանի հովիտը փռուած է ոտքիդ տակ, գեղատեսիլ և կախարդիչ է այդ տեսարանը, ամբողջ Այգեստանը երևում է ինչպէս սաղարթախիտ մի անտառ, իսկ շինութիւնները՝ իբրև անտառային խոտապատ հիւղակներ։ արևելքում և հարաւում դաշտերի միապաղաղ կանաչութիւնն է հայելիանում, իսկ արևմուտքում՝ արևի ճառագայթների տակ այրւում, վառւում է Վանի լճակը՝ սեղմուած ժայռերով և ծառագարդ գիւղերով, խաղաղ աւելի

քան օդը, կապոյտ աւելի քան երկինքը, համեստ աւելի քան վանեցի նորահարսը, ժպտուն քան մանուկը, վճիտ քան նրա սիրտը:

Վերջացրու այդ պտոյտը, և եթէ դեռ հիանալ ես ուզում, իրիկուան խոնջութիւնդ մեղմացնելու համար մի թեթև ընթերիք արա և ապա շարունակիր. Վանի դարնանային ընթերիքը շատ պարզ է. Վանի տառեխի, Թանապուրի և «Վլիւրի» առատ ժամանակն է, տանտիկինը սեղան պատրաստել և զարդարել է կանաչեղէններով. լուսնակն արդէն երկնակամարի վրայ փայլում է, ինչ անուշ է ընթերիքը լուսնակի լոյսի տակ. ընթերիքից յետոյ շատ հեռու մի գնա, ելիր նորից այգին, որքան խորհրդաւոր, որքան վսեմ և տպաւորիչ է այգու տեսարանը լուսնակի տակ, մանաւանդ երբ գիշերային խորհրդաւոր լուսնեան մէջ լսում ես խոտերի տակ եռացող գորտերի և զանազան սողունների սուլոց, գոռոց և շվշվոցը. բայց ամենաքաղցրը սրնգի ձայնն է, որ լսում է այգիների հազար ու մի անկիւններից: Սրինգը վանեցիների ամենասիրելի նուագարանն է. այդ գործիքն է, որ խիստ նրբութեամբ կարողանում է արտայայտել նրանց հովուական, տխուր, մելամաղձոտ զգացմունքը. սրնգի ձայնը մինչև կէս գիշերը շարունակւում է, այդ ձայների հետ միանալով գիշերային պաղ զեփիւռը՝ մի թեթև քուն են մօտեցնում աչքերիդ, աչքերդ ծանրանում են, դարձիր դէպի սենեակդ, սրնգի զեղզեղանքի, զեփիւռի սլսլոցի և արծաթափայլ լուսնակի պաղ շողերի տակ քեզ անժւլ ջրուն:

*
* *

Վանի ամառը զուրկ չէ գարնան հրապոյրներից, բայց չունի այն թարմութիւն և թովիչ, դիւթիչ չքնադուլթիւն, որ գարնան յատուկ է միայն:

Յուլիսի վերջերումն ենք. մայիսի արշալոյսի պտոյտը յուլիսում կէսօրից յետոյ սկսենք: Զերմաշափը ցոյց է տալիս 22°, շոգ է. ելնենք այգին. տեսարանը շատ կերպարանափոխուել է. խոտերը մի անգամ հնձուել են, երկրորդ անգամ թէև նորից կանգնել են, բայց նախկին դալար կանաչութիւնը չի երևում նրանց վրայ, տեղ-տեղ բոլորովին դեղնել և չորացել են, բնականից բուսնող ծաղիկները տեղի են տուել արհեստական կերպով մշակուած ծաղիկներին, բանջարեղէններին: Ծառերի մոյգ կանաչութիւնը փոխուած է բաց գոյնի, և տերևների վրայ երևում է փոշու թանձր խաւ. ճիւղերը ծանրաբեռնուել են պտուղներով և վանեցի ութսունամեայ ծերունիների

Նման կռացել են դէպի գետին. փայտէ նեցուկներ են դրուած նրանց տակ կտարտուելու վտանգից ազատ պահելու համար. սալորն ու ծիրան, բալն ու կեռաս, թուփն ու դամոն, փսիկ խնձորն ու շուտահաս տանձը հասունացել, դեղնել ու կարմրել են, կարծես ժպտում, ծիծաղում են, արին է կաթում նրանց թշերից. անուշ է մանաւանդ խնձորի կարմրութիւնն ու փայլը, այնքան նուրբ, թափանցիկ և շողշողուն է, որ պատկերդ երևում է մէջը: Այգում ամեն կողմից թրկ-թրկոցի ձայներ են հասնում ականջիդ, հասունացած պըտուղներն սկսել են վար ընկնել, «կաթիւ կ'անեն», վերցրումի բանի հատ այդ ջրալից և համեղ պտուղներից, թրջիր և զովացրու կէսօրուայ տօթով պապակած լեզուդ. ճնձղուկ ու սարեակ, ագռաւ և ապունակ ծուարել են ծառերի ճիւղերի մէջ, երգելու, գեղգեղելու փոխարէն կոցահարում և ուտում են այդ պտուղները. այս անգամ իրանց ձագուկներն էլ բերել են իրանց հետ:

Այգուց ելնենք դէպի դաշտը, թէև շոգը հետզհետէ աւելի և աւելի սաստկանում է, բայց առունների ափով, ծառերի շուաքով կ'երթանք: Առաջին տպաւորութիւնն, որ ստանում ենք դաշտային տեսարանից—եթէ մայիսի տպաւորութիւնն դեռ չես մոռացել—տխուր է: Անմշակ դաշտերը չորացել և ծածկուել են դեղին գոյն կրող փշերով և խոտերով. արտերը բոլորն էլ ոսկեգունել են, անա ամեն տեղ երևում են խումբ-խումբ հնձուորներ, որոնք քրտինքի մէջ թաղուած՝ շարժում են իրանց մանգաղները, հացահատիկների խուրձեր են կապում, դէզեր են շեղջում. մեքենայի պաշտօն վարող այդ հնձուորները արևի տակ ճրքան այրուել, կրակցել են. կոպարագոյն երկնակամարը կարծես կրակի փոշիներ է մաղում ցած: Թռչունների հարիւրաւոր երամները փախել են երկնակամարի երեսից և թագնուել շուաքներում, իսկ հնձուորները մի ըոպէ անգամ հանգիստ չեն կարող առնել. արտի տէրը, որ դէզի շուաքում անուշ մրափում է, շուտ-շուտ բաց է անում իր աչքերը և բղաւում կանգնողների վրայ: Եթէ երբեմն բանաստեղծական գրուածներ կարդալով հրապուրուել ես երկրագործների, հնձուորների կեանքով,—այժմ այդ տպաւորութիւնդ պիտի փոխուի, պիտի համոզուես, որ երկրագործի կեանքը ամբողջապէս տանջանք և դառնութիւն է: Բաւական է սակայն, որքան այստեղ սպասեցինք. տեսնում ես մեր շուրջը փոքր տարածութեան վերայ միմեանց մօտիկ սպիտակ վրաններ են երևում, ուղղիւր քայլերդ դէպի սրանցից մէկը, շատ հեռու չէ, 3—4 ըոպէի ճանապարհ է. անա վրանի առջև փռուած է ընդարձակ կանաչ

տարածութիւն. սեխաստան է դա, մտիր չաղըրի տակ և հրամայիր պախէզպանին, որ վարունկ կամ ձմերուկ բերի, առ, կեր և հովացրու ներսդ. թէև Վանի սեխը աւելի համեղ է, բայց դեռ լաւ հաստունացած չէ, մի քանի օր էլ պէտք է, օգոստոսին սպասիր, ձմերուկ՝ որքան ուզում ես՝ կեր, աժան է, 2 կոպէկով կարող ես կշտանալ:

Վրանի տակ փչում է Վանի լճակի ծոցից բղիտղ մեղմ զեփիւռը, լաւ հանգստացիր, որպէսզի կամաց-կամաց մեր ճանապարհը ուղղենք դէպի Վանի լճակը. գնանք, ծովակը այս ժամիս այցելուներ շատ ունի, Այգեստանից և մանաւանդ Քաղաքամիջից, շուկայից խմբեր միմիանց ետեւից շտապում են դէպի Աւանուց և Չայրի ծովափերը լողանալու համար, հիմիկուայ լողանքը շատ հաճելի է. հանր շորերդ և ընկիւր ջրի մէջ, շուրը գաղջ է, հետզհետէ մեծանող և ուռչող ալիքները քեզ իրանց հոսանքի հետ բարձրացնում են ջրի երեսը, տարբերում, օրօրում: Ծփացող ալիքների հետ՝ որքան ուզում ես՝ դու էլ ծփծփան, բայց տես, արեւը կամաց-կամաց թեքւում է դէպ իր մուտքը, առիթը ձեռքիցդ մի փախցնիր, դիտիր այդ տեսարանը, գեղեցիկ է: Հեռու արեւմուտքում ծովը միացել է երկնքի հետ, այդ գծի վրայ կանգնել է արեւը, որի հրեղէն գունտը հետզհետէ աւելի ու աւելի մեծանում է, երբեմն կարծես իր լոյսը նուազում և անմիջապէս նոր փայլ է ստանում. թւում է քեզ, թէ արեւն էլ լողում է ջրի մէջ, երբեմն թաղւում է ջրի մէջ և անմիջապէս դուրս է թռչում. արեւի վերջալոյսի ճառագայթների տակ ծովակը ուռել և հրեղէն ուկիհանոսի կերպարանք է ստացել, վէտ-վէտ ծփացող ալիքները ինչպէս բոցեղէն սիւններ, հետզհետէ զայրանալով, յուզուելով՝ ժայթքում, ծովափին են խփւում, փշրւում են, կարծես զայրացած ետ են դառնում աւելի ուժգին ընդհարման պատրաստուելու: Նայուածքդ որքան հեռուն ես գցում, լճակն այնքան աւելի կարմրում, բոցավառւում և այրւում է: Նղերով, Արտօս և Սիրփան լեռների գագաթների շուրջը լողացող նօսը ամպերի բարակ շերտերը վարդագունել, շիկացել են, կարծես բոցավառուող ծովակի հրեղէն ալիքների տաքութիւնը հասնում է այնտեղ, նրանց առանց վառելու այրում է: Չես յազենալ այդ տեսարանից, բայց օրը մթնում է, և մենք չենք կարող շատ ուշանալ—մեր ճանապարհը երկար է, միանա՜նք յետ դարձող խմբերից մէկի հետ. օրուայ խնդիրների մասին խօսակցելով դառնանք տուն և մեր պտոյտը վերջացնենք:

Սեպտեմբերի վերջերումն ենք. ելնենք աշնանային պլուտոյտի. թէև դեռ շուտ է, բայց այս պարագայում լաւ է հետեւել այս առածին՝ «լաւ է շուտ, քան թէ երբէք», որովհետև Վանն ունի կանխահաս ձմեռներ: Տես, երկինքը ինչպէս իր երեսը թթուեցրել է, ուր է նրա մայիսեան ջինջ կապոյտ գոյնը. մոայլ ամպերը յաղթանակը տարել են արդէն և քողաւորել են երկնակամարը, հիւսիսից փչող քամին ու փոթորիկը սուրալով ներս են մտնում, Վանի նեղ փողոցների դիզագէզ բարդուած փողիները առնում բարձրացնում են վեր, օդի մէջ տարածում և ապա ցանում են անցորդների վրայ:

Տեսնում ես այս թռչունների կարաւանները, ահա սրանք էլ դուռն են աշնան ազդող դառնութիւնը, վերջին հրաժեշտ տալով իրանց ամառանոցին, իրանց ձագուկներ առած ուղևորուած են դէպ իրանց ձմեռանոցը. ուրքան տխուր է նրանց չուերգը. պանդխտի տէրերը տեսնելով այդ կարաւանները՝ յիշում են իրանց պանդուխտներին, զգացում և արտասուում. հեռու, հեռու երկնակամարի խորքում հազիւ երևացող կուռնիների դանդաղ դնացքը և տխուր չուերգը յիշեցնում է ձեզ «Կուռնիկ, ուստի» կուռ դաս» երգը:

Դաշտային տեսարանը հաճելի տպաւորութիւն պիտի ազդի քեզ, որովհետև իր անուշ կրկնագարունն է փռում աւջեզ. արտերը ծածկուած են աշնանացան հացահատիկների բարակ կանաչութեամբ, աւելի թարմ և դալար գոյնով. դաշտեր և արօտավայրերը նոյնպէս դարձաբուած են նոսր արօտներով և դալարներով. համատարած այդ կանաչութիւնը աւելի քաղցր չի թւում, երբ ամեն ըսպէս առաջիկայ ձմեռը իր մօտաւորութեամբ երկիւղ է ազդում քեզ. գարնան ժամանակ գուցէ միշտ աւելի լաւն սըպասելու ակնկալութեամբ եղածովն չբաւականանայիր, իսկ այժմ երբ համոզուած ես, թէ այսօրուայ տեսածիցդ վաղը կարող ես զրկուել և ամբողջ 6—7 ամիս զրկուած մնալ—գոհ պիտի լինիս:

Այժմ ու ոչխարը, կովն ու հորթը ընկել են դաշտերի և արօտավայրերի այդ նոսր արօտները, կրծոտում են և դանդաղաբար դառնում են դէպի տուն, վերջին անգամ իրանց սիրելի զրօտավայրերին և արօտավայրերին մնաս բարովի պատրաստուելու դառն մտածումով:

Ահա սեխաստանները ոսկեգունել են, ծածկուել են դեղին սեխերով. պախէզպանը շուտ է դալիս իր պախէզի մէջ, քննում է սեխերի վիճակը, երբեմն նայում է մոայլած երկնակամարին, շվշվացող քամուն, ապա ինքն իրան խորհրդածում է,

անվճարահանութեան մէջ է երևում, վախենում է օգերից, մի թեթեւ ցուրտ—և անա ամբողջ պախէզը պիտի սառի և ոչնչանայ. անա այս հարցն է որ նրան մտատանջում է—քանզի պախէզը—այսինքն միանգամից հաւաքել պտուղները—թէ դեռ մի քանի օր էլ սպասել, պտուղները իրանց արմատի վրայ աւելելի թանգ գնով ծախելու յոյսով:

Բանջարանոցներում ոգևորութիւն է տիրում. շարթէ-շաբաթ, գլխաւորաբար շաբաթ օրերը էշերի և սայլերի կարաւաններն անագին աղմուկներով բանջարանոցների բերքերը կրում են դէպի հրապարակները:

Մի քանի օր յետոյ դաշտերում կենդանութիւն բուրբուրում պիտի դադրի, բայց այգիներում դեռ ոգևորութիւն կայ: Թէև շվշվացող քամին օրօրում և տատանում է բարձրագագաթ ծառերի կատարները և նրանց թօշնած ու դժգոյն տերևները դողդոջով ցած է թափում, բայց դեռ վաղը պիտի կթեն խաղողը: Երթանք այգեկութի, հրաւէրներ շատ ունենք հարևաններից և բարեկամներից: Այգեկութը Վանի հաճոյքներից ամենագեղեցիկն է: Ահա խաղողի այգին կանաչ-կարմրին է տալիս, հարս ու աղջիկ, երիտասարդ ու պատանի մէկ-մէկ դանակ բռնած ձեռքերում՝ կտրում են խաղողի ողկոյզները, զետեղում են սալաների և կողոյշների մէջ. ուժեղ երիտասարդները այդ կողոյշները շալակն առած՝ կրում են հնձանը: Խնչ անուշ եռ ու զեռ է տիրում, հարսները իրանց քօղերի տակից հագիւ թէ միմեանց լսելի ձայնով զուարճաբանում են միմեանց հետ, ծիծաղում են իրանց կողքի առուի մէջ հաւաքուած նշանիւռ աղջիկների վրայ, սրախօսութիւններ են անում, չարածճի մանուկներն էլ շուտ-շուտ այս առուից միւս առուն են թռչկոտում, իրանց վաղուան պաշար պահելու համար ողկոյզներ են թագցրում յարմար տեղերում:

Թող այդ խայտաբղէտ բազմութիւնը զուարճութեամբ շարունակէ իր այգեկութը, թող նրանք ասեն, ծիծաղեն, կթեն, ուտեն և զուարճանան, իսկ մենք գնանք դէպի հնձանը, շատ հեռու է—Վանում ընդհանրապէս հնձանները այգու մէջն են լինում—այնտեղ յատակի վրայ դիզուած խաղողի ողկոյզներն սկսել են «փլխել»—ձմուռել, և շիրան—քաղցուն կաթիլ-կաթիլ քամւում է գետնափոր քարաշէն և քառակուսի գուռի մէջ: Վերցրու թունգանոցը, քաղցուով լցրիւ, կուշտ խմիր այն յոյսով, որ էլ գինի չլսես, որովհետև Վանի գինին թթու է:

Այժմ մի քիչ էլ պտոյտ անենք այգու «ափնի» կոչուած մասում, այսինքն ծառաստանում. դեռ ձմեռնուկ մրգերից՝ սերկէիլ, մալաչի, նոնիկ, արանիկ և մէորոնիկ տանձերը,

ինչպէս նաև դեղձ ու ձմեռնուկ խնձորներ ծառերի վրայ ճութ-ճութ կախուել են, խակ են, ծառի վրայ չեն կարող հասունանալ, մի քանի օր յետոյ այգետէրը դրանք էլ պիտի հաւաքէ և շարան-շարան կախկիւնելով մառանում՝ պիտի պահէ ձմեռուայ ընթացքում ուտելու համար:

Անակնկալ երևոյթներ շատ են պատահում վանի եղանակներում: Ահա արևմուտքում թուխ ամպերի քուլաները միմիանց վրայ բարդուած են արագ-արագ և մի քանի ըոպէի մէջ փուռւմ են երկնակամարի վրայ: Գոռում-գոչիւնը դըղրդեցնում է երկիրը, այգեկիթները միմեանց բղաւում են շուտ արէք, անձրև պիտի գայ: Ահա մի քանի ըոպէ էլ, և արդէն սկսուեց տեղատարափը, փախչող-փախչողի եղաւ, էլ ճար չկայ. դու էլ լաւ պիտի թրջուես, բայց մի տխրիր, փնաս չունի, այս անձրևը Աստուածային օրհնութիւնն է. վաղուց է, որ հողագործը սերմը հողին աւանդել և սպասում էր անձրևի. այս անձրև անջրդի դաշտերին կեանք, հոգի է տալիս: Աստուած տայ, որ դեռ երկար շարունակուի. մենք կարող ենք տուն հասնելուց յետոյ փոխել մեր թրջուած շորերը:

Ահա սրանով վերջացնում եմ վանի չորս եղանակների նկարագրութիւնը: Թէ մէկ և թէ միւս եղանակի մէջ դեռ շատ տեսարաններ և երևոյթներ կան, որոնք մեր նկարագրածներինց աւելի ուշագրաւ են, սակայն նիւթը չճապաղեցնելու նպատակով այսքանն էլ բաւական ենք համարում:

ԾԵՐՈՒԿ

(Գը շարունակուի)